

فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال ۹، شماره پیاپی ۳۴، تابستان ۱۳۹۸

شاپای چاپی: ۶۷۳۵-۲۲۵۱ - شاپای الکترونیکی: ۷۰۵۱-۲۴۲۳

<http://jzpm.miau.ac.ir>

بررسی و تحلیل روند مهاجرت و عوامل مؤثر بر آن در شهرستان هریس

اکبر رحیمی: دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، استادیار گروه مهندسی فضای سبز، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

موسی واعظی^۱: کارشناسی‌ارشد برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

مائده باکویی: کارشناسی‌ارشد سیستم اطلاعات جغرافیایی و سنجش از دور، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۲۰

صص ۱۱۶-۱۰۷

دریافت: ۱۳۹۷/۲/۱۳

چکیده

در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، مهاجرت از روستا و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ در زمره مهم‌ترین مسایل اجتماعی و اقتصادی قرار دارد. در شهرستان هریس نیز میزان این مهاجرت‌ها در سالیان اخیر افزایش قابل توجهی داشته است و در همین راستا تحقیق حاضر به بررسی و تحلیل وضعیت مهاجرت و عوامل مؤثر بر آن در شهرستان هریس پرداخته است. روش پژوهش تحلیلی-توصیفی است و برای بررسی و تحلیل موضوع از اطلاعات میزان مهاجرت در سرشماری‌های عمومی و اطلاعات خانه‌های بهداشت و مراکز بهداشتی-درمانی بهره گرفته شده است. هم‌چنین برای ارزیابی وضعیت و عوامل اصلی مهاجرت از روش‌های کمی، تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شده است. نتایج ارزیابی حاکی از این است که شهرستان هریس مهاجرفرستی شدیدی را در بین شهرستان‌های استان داشته است. به گونه‌ای که خالص مهاجرتی این شهرستان در دو دهه گذشته از ۶۰۱۲- نفر در دوره‌ی ۱۰ ساله ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵، به حدود ۱۲۳۶- نفر در دوره‌ی ۵ ساله ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ و ۳۵۸۹- نفر از ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ رسیده است. نتایج حاصل از تحلیل عاملی نشان‌دهنده این است که عامل اقتصادی با مقدار ویژه ۴/۵۱ به تنهایی قادر است ۲۸/۶۴٪ واریانس را تبیین و بیشترین تأثیر را در مهاجرت از این شهرستان داشته است و بعد از آن به ترتیب عامل فرهنگی-اجتماعی، عامل طبیعی و زیست‌محیطی و اداری و خدماتی بیشترین تأثیر را داشته است. با توجه با آمار و ارقام، میزان مهاجرت‌ها به مرور زمان بیشتر شده که در صورت عدم برنامه‌ریزی مناسب باعث مشکلات زیادی در سطح شهرستان و شهرهای مقصد خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: مهاجرت، عوامل مهاجرت، تحلیل عاملی، شهرستان هریس.

^۱. نویسنده مسئول: musa.vaezi@yahoo.com، ۰۹۱۴۸۷۴۴۷۸۷

مقدمه:

از جمله مسائلی که با توجه به روند رو به رشد شهرنشینی کشور باید مورد توجه جدی قرار گیرد، شناخت و درک از مکانیسم مهاجرت‌ها است (صفاپور، ۱۳۸۶: ۱۷۵). مهاجرت به مفهوم جابه‌جایی جمعیت از روستا به شهر و از شهر به روستا، در ایران از اواخر قرن گذشته محسوس و نمایان گردید. این مهاجرت به علل گوناگون اقتصادی- اجتماعی صورت می‌گرفت و مهم‌ترین علل آن افزایش جمعیت کشور از یک سو و گسترش روابط سرمایه‌داری در شهر و سپس در روستا از سوی دیگر بوده است (اعتمادی، ۱۳۸۸: ۶۹). بر اساس نظریه «لی^۱» زمانی فرد تصمیم به مهاجرت خواهد گرفت که عوامل دافعه در یک مکان بیشتر از عوامل جاذبه بوده و در حقیقت دافعه مکان اول آنقدر زیاد باشد که فرد تصمیم به مهاجرت می‌گیرد (پاپلی‌یزدی و رجبی‌سناجردی، ۱۳۹۲: ۲۲۹). به طور کلی در ایران، به خصوص قبل از اصلاحات اراضی و تحولات اقتصادی- اجتماعی در شهر و عدم توانایی جامعه شهری برای جذب، نیروی کار آزاد شده از روستا گاه مهاجرین مجبور به بازگشت به زمین و تأمین معاش خود به شیوه معیشتی می‌گشتند، یا لاقلاً مهاجرت تنها به شکل فصلی صورت می‌گرفته است. اما با انجام اصلاحات اراضی این حرکت بطنی و کند جای خود را به حرکت شتابان و در بیشتر موارد غیرقابل کنترل داد، چنان‌که به یکی از دلایل اصلی وقوع شهرنشینی مشکل‌زا مبدل گردید (زنجان، ۱۳۹۴: ۵۴). امروزه مهاجرت‌های روستایی- شهری پدیده‌ای است که در کشورهای در حال توسعه جریان داشته و می‌توان آن را از اثرات تبعی صنعتی شدن نواحی شهری تلقی نمود. در اغلب کشورهای کمتر توسعه یافته، روند مهاجرت از روستا به شهر با رشد صنعتی شدن و میزان بیکاری و کاهش میزان درآمد همراه بوده است (Goldsmith et al., 2004: 35). در کشور ایران نیز برکنار از جریان و تحولات جمعیتی و تکنولوژیکی دنیا نبوده و بسیاری از مسایل اقتصادی و اجتماعی از جمله مهاجرت‌های روستایی ویژگی‌های مشترکی را با اکثر کشورهای در حال دنیا نشان می‌دهد (جلیلیان و محمدی‌یگانه، ۱۳۸۶: ۹۰).

استان آذربایجان شرقی در ۵ دهه گذشته به علت شرایط جغرافیایی و عوامل اقتصادی و اجتماعی، پیوسته با نقل و انتقالات شدید جمعیتی همراه بوده و یکی از استان‌های مهاجرفرست ایران بوده است و در ۴۰ سال گذشته در بین استان‌های مهاجرفرست ایران، رتبه اول را داشته است (بیگ‌محمدی و حاتمی، ۲۰۱۰: ۳۱). آمارهای جمعیتی شهرستان هریس به عنوان منطقه مورد مطالعه در این پژوهش نشان می‌دهد در دوره‌های مختلف همواره بخشی از جمعیت شهرستان و خصوصاً روستاها محیط روستا را ترک کرده و به شهرها مهاجرت کرده‌اند. در این میان تعدادی از آبادی‌های روستایی به کلی خالی از سکنه گشته و تعدادی نیز در آستانه خالی شدن قرار دارند. به طوری که طی این سال‌ها همواره از جمعیت روستایی و کل شهرستان کاسته شده است و معمولاً به سمت شهرهای بزرگ و خصوصاً تبریز و تهران سرازیر شده‌اند. بنابراین هدف این پژوهش، ارزیابی مهاجرت در شهرستان هریس در دهه‌های گذشته و بررسی دلایل و زمینه‌های اصلی این مهاجرت در محدوده مورد مطالعه می‌باشد. تحقیق به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که: مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر مهاجرت در شهرستان هریس چه عواملی می‌باشد؟ و مهاجرت در این شهرستان در چه وضعیتی قرار دارد؟

پیشینه و مبانی نظری تحقیق:

به دلیل ماهیت مهاجرت و اینکه اساساً پدیده‌ای بین رشته‌ای است، اندیشمندان مختلف بنا به حوزه تخصصی خود تعاریف متعددی از آن عنوان کرده‌اند. مهاجرت هرگونه حرکت و جابه‌جایی مکانی جمعیت به هر منظور، به هر هدف، به هر مدت و به هر فاصله را گویند (Kuls, 1980: 158). مهاجرت یعنی جابه‌جایی افراد یا گروه‌ها که متضمن تغییر دایمی یا نیمه دایمی محل سکونت دایمی است (Pressat, Roland, 1998: 144). مهاجرت به معنای اعم کلمه عبارت است: از ترک سرزمین اصلی و ساکن شدن در سرزمین دیگر بطور دائم و موقت. ولی به معنای اخص کلمه که مهم‌ترین نوع تحرک جمعیت می‌باشد، عبارت است جابه‌جا شدن دسته جمعی یا انفرادی انسان‌ها به طور دائم بدون قصد بازگشت به مبداء است (جوان، ۱۳۹۰: ۳۰۶). مهاجرت در مفهوم کلی خود، جزء مکمل تاریخ است: از کوچ مداوم قبایل عشایری تا تحرک نیروی کار در جوامع صنعتی جهان امروز (Swain and Garaskey, 2006). راونشتاین یکی از نخستین نظریه‌پردازان در زمینه مهاجرت، معتقد است ارتباطات اجتماعی و

¹. lee

توسعه آن، شناخت مهاجران از محیط پیرامونی را افزایش می‌دهد. به عبارت دیگر، هرچه ارتباطات گسترش پیدا کند روند مهاجرت‌ها نیز افزایش می‌یابد. یکی از مهم‌ترین عواملی که راونشتاین بر آن تأکید دارد نقش عوامل اقتصادی در شکل‌گیری، رشد و استمرار مهاجرت‌ها است (زنجانی، ۱۳۹۴: ۲۵). در ایران در یک‌صد سال اخیر، مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ با امکانات بیشتر شدید بوده و معضلات آن دامن‌گیر مناطق شهری و روستایی ایران بوده است.

از جمله این معضلات حاشیه‌نشینی است، تا جایی که به عنوان یکی از عمده‌ترین و بغرنج‌ترین معضلات شهری رخ نموده است (پارسا‌پژوه، ۱۳۸۱: ۱۶۱). که پیوسته نظر برنامه‌ریزان شهری را به خود معطوف ساخته است. اقبال کم درآمد ساکن در مناطق روستایی و شاغل در فعالیت‌های تولیدی سنتی به دلیل در حاشیه قرار گرفتن این بخش، راهی شهرها شده‌اند و به همین دلیل شهرها فرهنگ دوگانه‌ای یافته‌اند و به مانند جزیره‌ای ثروتمند در کمربندی سیاه از محرومیت محصور شده‌اند (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۹۰). مهاجرانی که به سوی شهرها روانه گشته‌اند و برای خود سرپناهی نمی‌یابند و با انواع مختلف شرایط ناکافی زندگی و به طور کلی با کمبود یک یا چند مورد از شرایط زیر مواجه هستند؛ دسترسی به منبع آب سالم، دسترسی به تسهیلات بهداشتی مناسب، مناطق زندگی شایسته، کیفیت ساختمان و امنیت (Berger, 2006: 9). دلیل دوم می‌تواند شرایط و عوامل مناسب جذب کننده مانند امکانات بهداشتی بیشتر، آموزش بهتر، درآمد بیشتر و مسکن بهتر در مقصد مهاجرت باشد. بر طبق آمار تخمین زده سازمان ملل در حدود ۱۹۰ میلیون مهاجر بین‌المللی در سال ۲۰۰۵ وجود داشته است که ۳ درصد از کل جمعیت دنیا را شامل می‌شود و ۹۷ درصد بقیه دنیا در کشورها و محل‌هایی زندگی می‌کنند که به دنیا آمده‌اند یا به طور خانوادگی زندگی کرده‌اند (Un, 2006: 15). در اغلب تحقیقات اولیه در مورد عوامل مؤثر بر مهاجرت، بر عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، جغرافیایی و ارتباطی به صورت انتزاعی تأکید می‌شود. اکنون توافق همه جانبه‌ای در این مورد وجود دارد که مهاجرت از شهرهای کوچک بیشتر تحت تأثیر عوامل متعددی است (تودارو، ۱۳۷۰: ۲۲). در اکثر کشورهای در حال توسعه شهرهای بزرگ با عدم پیوستگی کامل با شهرهای کوچک اکثر سطوح عالی خدماتی، اجتماعی و اقتصادی را به خود اختصاص داده است و شهرهای کوچک با ارتباط ضعیف با جوامع پایین‌تر از خود به صورت فضاهای پیرامونی حاشیه‌ای و وابسته در آمده‌اند. اگر چه ممکن است مهاجرت به دلایل مختلفی انجام پذیرد، اما شناخت این علل در بین کشورها و حتی شهرها مستلزم شناخت تفاوت‌ها است (طیبنیا، ۱۳۸۸: ۱۴۴). در زمینه مهاجرت و عوامل مؤثر بر آن تحقیق‌های زیادی در داخل و خارج از کشور انجام شده است که در داخل می‌توان به تحقیق‌های (قسمی‌اردهایی، ۱۳۸۵)، (بیگ‌محمدی و حاتمی، ۱۳۸۹)، (نصیری، ۱۳۹۰) و (اردهایی و همکاران، ۱۳۹۳) در خارج از کشور به پژوهش‌های انجام گرفته توسط (Rabhan & Rave, 2006)، (Deyvid Cari. 2006)، (Lewor et all, 2008)، (Shahnaz, 2010) اشاره کرد.

روش تحقیق:

جامعه مورد مطالعه این تحقیق را نقاط شهری و روستایی شهرستان هریس تشکیل می‌دهد. روش پژوهش تحلیلی-توصیفی است. جهت دسترسی به داده‌ها از منابع آماری معتبر و موثق و سازمان‌های مربوطه و از نظر متخصصین در زمینه مهاجرت در شهرستان هریس که از قشر تحصیل کرده و همچنین متخصصان و کارشناسان شاغل در سازمان‌های دولتی که در زمینه‌های مرتبط با مهاجرت اشتغال دارند استفاده شده است. از طریق تکمیل پرسشنامه اطلاعات و نظر مردم، کارشناسان و متخصصان در زمینه علل مهاجرت فراهم شده است و با داده‌های جمع‌آوری شده از سازمان‌ها و منابع آماری موثق از قبیل سالنامه‌ها، نشریه‌های مهاجرت و مرکز ملی آمار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و نتیجه‌گیری شده است. در این پژوهش از روش‌های کتابخانه‌ای، میدانی و تحلیلی استفاده شده است. برای تجزیه و تحلیل و نمایش داده‌ها از نرم افزارهای SPSS، Excel، GIS و همچنین روش‌های کمی از قبیل خالص مهاجرتی، نرخ رشد، تحلیل عاملی اکتشافی و آزمون T برای بررسی میزان مهاجرت‌ها و عوامل مؤثر بر مهاجرت در شهرستان هریس استفاده شده است. بر اساس فرمول کوکران تعداد و حجم نمونه افراد با توجه به جمعیت ۶۹۰۹۳ نفری شهرستان هریس ۳۸۳ نفر محاسبه شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات، تعداد ۳۸۳ پرسش‌نامه در بین مردم شهرستان هریس توزیع گردیده است و داده‌های به دست آمده دسته‌بندی گردیده و با استفاده از نرم‌افزار SPSS و تحلیل عاملی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت است.

محدوده مورد مطالعه:

شهرستان هریس با وسعتی معادل ۲۳۴۵/۴ کیلومترمربع ۵/۱۶ درصد از کل مساحت استان را به خود اختصاص داده است. این شهرستان از سمت شمال با شهرستان‌های اهر و ورزقان، از شرق با استان اردبیل، از جنوب شرقی با شهرستان سراب، از جنوب با شهرستان بستان‌آباد و از غرب و جنوب غربی با شهرستان تبریز هم‌جوار هست. طبق آخرین تقسیمات کشوری شهرستان هریس دارای دو بخش به نام‌های مرکزی (شامل دهستان‌های بدوستان شرقی، خانمرو و باروق) و خواجه (شامل دهستان‌های مواضع خان شرقی، مواضع خان شمالی و بدوستان غربی) و ۵ نقطه شهری به نام‌های هریس، زرنق، بخشایش، کلوانق و خواجه و ۱۰۴ آبادی هست. بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، جمعیت شهرستان هریس در حدود ۶۹۰۹۳ نفر و جمعیت مرکز این شهرستان ۱۰۵۱۵ نفر برآورد شده است. جمعیت شهری این شهرستان ۳۳۴۳۶ نفر و جمعیت روستایی آن ۳۵۶۵۷ نفر و تعداد خانوار آن ۲۰۶۳۹ خانوار است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵: ۲۳).

یافته‌های تحقیق:

شهرستان هریس جزء شهرستان‌های محروم و کمتر توسعه یافته استان آذربایجان شرقی است این محرومیت‌ها با روند کاهش جمعیت روستایی و مهاجرت آن‌ها همراه بوده است. به طوری که جمعیت شهرستان در سال ۱۳۶۵ معادل ۷۹۲۰۰ نفر بوده که در سال ۱۳۷۵ با نرخ رشدی منفی معادل ۰/۳۱- درصد به ۷۶۸۱۴ نفر رسیده است. تفکیک جمعیت شهری و روستایی این شهرستان نیز حاکی از رشد بطنی جمعیت شهری و کاهش سریع جمعیت روستایی است. به طوری که در سال ۱۳۶۵ جمعیت شهری این شهرستان ۲۹۴۹۸ نفر بوده در سال ۱۳۷۵ ۱/۰۹ درصد رشد سالیانه به ۳۲۸۷۰ نفر رسیده است.

جدول ۱- تغییرات جمعیت شهرستان هریس در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۰

شرح	وضع موجود جمعیت شهرستان					نرخ رشد
	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۶۵-۷۵	
جمعیت شهری	۲۹۴۹۸	۳۲۸۷۰	۳۰۶۳۱	۳۲۲۲۷	۱/۹۰	۱/۵۸
جمعیت روستایی	۴۹۷۰۲	۴۳۹۴۴	۳۷۶۶۹	۳۵۵۹۳	-۱/۲۲	۱
کل جمعیت	۷۹۲۰۰	۷۶۸۱۴	۶۸۳۰۰	۶۷۸۲۰	-۰/۳۱	۱/۲۷

(منبع: نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان آذربایجان شرقی، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰).

شهرستان هریس در دوره‌ی ۱۰ ساله ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ در مقابل ۷۸۴۴ نفر مهاجر وارد شده، تعداد ۱۳۸۵۶ نفر از جمعیت از طریق مهاجرت کاهش یافته است و در مقایسه با مهاجرین وارد شده به شهرستان رقم بالایی است. بنابراین، خالص مهاجرتی ۶۰۱۲- نفر شده است.

جدول ۲- مهاجرت شهرستان هریس در دوره ۲۰ ساله ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۴

سال	وارد شدگان	خارج شدگان	مهاجرت خالص
۱۳۷۵-۸۵	۷۸۴۴	۱۳۸۵۶	-۶۰۱۲
۱۳۸۵-۹۰	۶۴۰	۱۸۷۶	-۱۲۳۶
۱۳۹۰-۹۴	۱۸۸۵	۵۴۷۴	-۳۵۸۹

منبع: سالنامه‌های آماری و نشریه مهاجرت مرکز آمار ایران).

بر اساس جدول (۲)، در دوره‌ی ۵ ساله ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ میزان مهاجرت و خالص مهاجرتی نسبت به دوره‌ی ۱۰ ساله گذشته کاسته شده است و مهاجرت خالص شهرستان از ۸/۲ درصد به ۱/۸ درصد تقلیل پیدا کرده است و آمار نشان‌دهنده پایین آمدن میزان مهاجران خارج شده از شهرستان و هم چنین وارد شده به استان می‌باشد. در سرشماری سال ۱۳۹۰، جمعیت شهرستان هریس بالغ بر ۶۷۸۲۰ نفر بوده است. در این سرشماری تعداد کل مهاجرت‌های این شهرستان بالغ بر ۲۵۱۶ نفر بوده است و میزان کل مهاجرت آن برابر ۳۷ در هزار بوده است.

$37 = 1000 \times 68060 / 640 + 1876 =$ میزان کل مهاجرت و همچنین همانطور که اشاره شد خالص مهاجرتی آن معادل ۱۲۳۶- نفر بوده است. همچنین $1236 = 1876 - 640 =$ میزان مهاجرت خالص.

در دوره‌ی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ میزان مهاجرت‌ها از شهرستان هریس شدت گرفته به گونه‌ای که میزان مهاجرت خالص در این دوره ۳۵۸۹- نفر شده است. این شهرستان در ۲۰ سال اخیر و سه دوره‌ی آماری اشاره شده به ترتیب با خالص مهاجرتی ۶۰۱۲-، ۱۲۳۶- و ۳۵۸۹- نفر همواره یکی از شهرستان‌های مهاجر فرست بوده است. این در حالی است که در دوره‌های اشاره شده تعداد و حجم مهاجرین وارد شده به شهرستان به ترتیب ۷۸۴۴، ۶۴۰ و ۱۸۸۵ نفر بوده است. بدیهی است سهم مهاجرفرستی نواحی روستایی و مراکز شهری یکسان نبوده و افزایش نرخ کاهش جمعیت نواحی روستایی و منفی بودن آن در همه دوره‌های آماری نشان می‌دهد که پیوسته مناطق روستایی به علت محرومیت بیشتر و فقر فرصت‌های شغلی حتی قادر نبوده‌اند افزایش جمعیت ناشی از رشد خود را حفظ کنند و سهم مهاجرتی آن‌ها از مراکز شهری پیوسته بیشتر بوده است.

جدول ۳- مهاجرت شهرستان هریس در دوره ۵ ساله ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴

سال	۹۰		۹۱		۹۲		۹۳		۹۴	
بخش	مرکزی	خواجه	مرکزی	خواجه	مرکزی	خواجه	مرکزی	خواجه	مرکزی	خواجه
وارد شده به	۱۲۳	۲۷۲	۱۳۵	۲۸۵	۱۵۰	۳۰۳	۸۴	۲۰۹	۹۹	۲۲۵
خارج شده از	۲۷۶	۸۵۵	۳۳۲	۸۲۳	۳۱۵	۷۵۲	۲۰۵	۹۰۱	۳۵۱	۶۶۴
مهاجرت خالص	-۱۵۳	-۵۸۳	-۱۹۷	-۵۳۸	-۱۶۵	-۴۴۹	-۱۲۱	-۶۹۲	-۲۵۲	-۴۳۹

(منبع: شبکه بهداشت و درمان شهرستان هریس، ۱۳۹۶).

آمار و ارقام مهاجرت در دوره‌ی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ نشان‌دهنده این است که میزان مهاجرت در بخش خواجه بیشتر از بخش مرکزی (هریس) می‌باشد. از دلایل آن پراکندگی روستایی و عدم دسترسی به خدمات لازم، نزدیکی به مرکز استان جهت دستیابی به شغل و درآمد در بخش خواجه را می‌توان نام برد. میزان مهاجرت از روستاها نسبت به مراکز شهری بالا بوده به طوری که این سیر مهاجرت از روستاها به شهرها باعث خالی از سکنه شدن برخی روستاها در بخش مرکزی و خواجه شده است که تعداد روستاهای خالی از سکنه در بخش مرکزی ۷ روستا شامل: (اسماعیل‌کندی، اینچه‌کندی، تازه‌کند علیا، جنگل، قوملو، قانقلو و ممی‌کندی) و در بخش خواجه ۶ روستا شامل: (کهلیک‌بلاغ، گوگرچین، محمودآباد، مرناپ، حشمت‌آباد و دیزج‌ور) می‌باشند.

بررسی علل مهاجرت در محدوده مطالعاتی:

نتایج تحلیل عاملی عوامل مؤثر بر مهاجرت در شهرستان هریس:

در این پژوهش با استفاده ۴۴ گویه و با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS گویه‌ها عامل‌سازی شده است. مقدار KMO برابر با ۰/۸۷ در سطح معناداری ۰/۰۰۰ محاسبه شده است. در صورتی که مقدار KMO کمتر از ۰/۵ باشد داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب نخواهد بود و اگر بین ۰/۵ و ۰/۶۹ باشد داده‌ها متوسط بوده و اگر مقدار این شاخص بزرگتر از ۰/۷ باشد همبستگی موجود در بین داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب خواهد بود. با توجه به میزان عددی این شاخص در تحقیق حاضر که برابر با ۰/۸۷ می‌باشد نشان‌دهنده کفایت حجم نمونه‌گیری و قابلیت متغیرها برای دسته‌بندی عاملی می‌باشد. نتایج بیانگر این است که ۱۲ گویه در عامل اقتصادی، ۶ گویه در عامل طبیعی و زیست‌محیطی، ۷ گویه در عامل اداری و خدماتی و ۸ گویه در عامل فرهنگی- اجتماعی معنادار هستند. با توجه به نتایج جدول (۴)، مقدار ویژه برای چهار عامل اقتصادی، طبیعی و زیست‌محیطی، اداری و خدماتی و عامل فرهنگی و اجتماعی بیش از ۱ می‌باشد و به عنوان عامل‌های معنی‌دار در نظر گرفته می‌شود. این معیار ساده‌ترین روش برای تعیین تعداد عامل‌ها است. در تحلیل مؤلفه‌های اصلی تنها عامل‌هایی که مقدار ویژه آن‌ها بیشتر از یک باشد به عنوان عامل‌های معنی‌دار در نظر گرفته می‌شود. معیار درصد واریانس تبیین شده توسط عامل‌ها نیز ضابطه‌ای دیگر برای تعیین تعداد عامل‌ها است به گونه‌ای که عامل کالبدی حدود ۲۸/۶۴٪، عامل طبیعی و زیست‌محیطی حدود ۱۶/۳۵٪، عامل اداری و خدماتی ۱۴/۲۴٪ و عامل فرهنگی- اجتماعی ۲۰/۵۹٪ از واریانس را تبیین می‌کنند. مقدار واریانس جمعی چهار عامل برابر با ۷۹/۸۲٪ می‌باشد که نشانگر این امر خواهد بود که چهار عامل با هم حدود ۸۰٪ واریانس متغیرها را تبیین

می‌کنند. میزان واریانس تجمعی باید بیش از ۰/۶ باشد. هر یک از عوامل یاد شده خود از چند متغیر تشکیل شده است. وضعیت بارگذاری عامل‌ها، پس از استفاده از روش چرخش متعامد واریانس مشخص شده است.

جدول ۴- مقدار ویژه واریانس و واریانس تجمعی عامل‌ها

عامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	واریانس تجمعی
۱	۴/۵۱	۲۸/۶۴	۲۸/۶۴
۲	۲/۶۴	۱۶/۳۵	۴۴/۹۹
۳	۲/۳۵	۱۴/۲۴	۵۹/۲۳
۴	۳/۳۲	۲۰/۵۹	۷۹/۸۲

منبع: نویسندگان، ۱۳۹۶.

تحلیل عامل‌های چهار گانه:

عامل اول: اقتصادی: مقدار ویژه عامل اول برابر با ۴/۵۱ است که به تنهایی قادر است ۲۸/۶۴٪ واریانس را تبیین و محاسبه کند. در این عامل ۱۲ شاخص بارگذاری شده است که عبارتند از: نبود شغل مناسب، نبود فرصت‌های سرمایه‌گذاری کارآفرینی و اشتغال‌زایی، درآمد پایین، نبود زیرساخت‌های مناسب، ساختار اقتصادی حاکم، کمبود خدمات ترویج و توسعه کشاورزی، نبود صنایع تبدیلی کشاورزی و دامداری، نابرابری امکانات شهرستان با شهرهای مجاور و تمرکز امکانات در کلان‌شهر مجاور (تبریز)، نبود مسیرهای ارتباطی مناسب و قرار گرفتن در بن‌بست ارتباطی، کمبود بازارهای مناسب برای فروش محصولات کشاورزی و دامی، امنیت غذایی پایین و عدم توجه مسئولان و مدیران ارشد استانی به جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی به شهرستان با توجه به پتانسیل‌های آن که بیشترین تأثیر را در بین عوامل چهارگانه بر میزان مهاجرت از شهرستان هریس دارد. قدرت رابطه بین عامل (متغیر پنهان) و متغیر قابل مشاهده بوسیله بار عاملی نشان داده می‌شود. اگر بار عاملی کمتر از ۰/۳ باشد رابطه ضعیف در نظر گرفته شده و از آن صرف‌نظر می‌شود. بار عاملی بین ۰/۳ تا ۰/۶ قابل قبول است و اگر بزرگتر از ۰/۶ باشد خیلی مطلوب است. به توجه به جدول (۵)، به ترتیب درآمد پایین، کمبود شغل و بیکاری با بیشترین بار عاملی (۰/۸۲۱)، نابرابری امکانات و نبود مسیرهای ارتباطی (۰/۷۶۴) بیشترین تأثیر را بر میزان مهاجرت از شهرستان هریس داشته است و عوامل کمبود بازارهای فروش (۰/۴۲۳)، امنیت غذایی پایین (۰/۴۲۷)، کمبود خدمات ترویج و توسعه کشاورزی و نبود صنایع تبدیلی کمترین تأثیر را در بین عوامل اقتصادی داشته است.

جدول ۵- گویه‌های مربوط به عامل اقتصادی و میزان بار عاملی آن‌ها-

عامل	نام گویه	بار عاملی	نام گویه	بار عاملی
عامل اقتصادی	کمبود شغل مناسب	۰/۸۲۱	نبود صنایع تبدیلی کشاورزی	۰/۴۶۵
	نبود فرصت‌های سرمایه‌گذاری، کارآفرینی	۰/۶۲۹	نابرابری امکانات شهرستان با سایر مناطق	۰/۷۶۴
	درآمد پایین	۰/۸۶۱	نبود مسیرهای ارتباطی مناسب	۰/۶۷۷
	نبود زیرساخت‌های مناسب	۰/۵۵۱	کمبود بازارهای فروش محصولات کشاورزی و دامی	۰/۴۲۳
	ساختار اقتصادی حاکم	۰/۵۳۶	امنیت غذایی پایین	۰/۴۲۷
	کمبود خدمات ترویج و توسعه روستایی	۰/۴۴۲	عدم توجه مسئولان به جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی	۰/۵۵۱

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۶.

عامل دوم: طبیعی و زیست‌محیطی

مقدار ویژه عامل این برابر ۲/۶۴ است، که ۱۶/۳۵٪ از واریانس را تبیین می‌کند. در این عامل ۶ گویه بارگذاری شده است که شامل اقلیم نامناسب و سرد و خشک، خشکسالی‌های اخیر، کمبود آب کشاورزی و شرب، نامناسب بود وضعیت بهداشتی و

کالبدی محیط روستا، انواع مخاطرات طبیعی: زلزله، سیل و .. و کیفیت پایین مسکن به ویژه در مناطق روستایی است. با توجه به بار عاملی گویه‌های مربوط به عامل دوم، جدول (۶)، از بین عوامل طبیعی و زیست‌محیطی اقلیم نامناسب با بیشترین بار عاملی (۰/۷۲۱)، خشکسالی (۰/۶۴۵) و کمبود آب کشاورزی و شرب (۰/۶۳۴) بیشترین رابطه و کیفیت پایین مسکن با بار عاملی، نامناسب بودن وضعیت بهداشتی و کالبدی (۰/۵۲۴) و مخاطرات طبیعی (۰/۴۵۱) کم‌ترین ارتباط را با میزان مهاجرت از شهرستان هریس دارند.

جدول ۶- گویه‌های مربوط به عامل طبیعی و زیست‌محیطی و میزان بار عاملی آن‌ها

عامل	نام گویه	بارعاملی	نام گویه	بار عاملی
طبیعی و زیست‌محیطی	اقلیم نامناسب و سرد و خشک	۰/۷۲۱	نامناسب بودن وضعیت بهداشتی و کالبدی روستاها	۰/۵۲۴
	خشکسالی	۰/۶۴۵	مخاطرات طبیعی	۰/۴۵۱
	کمبود آب کشاورزی و شرب	۰/۶۳۴	کیفیت پایین مسکن	۰/۵۶۱

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۶.

عامل سوم: اداری و خدماتی

مقدار ویژه برای عامل اداری و خدماتی برابر با ۲/۳۵ است و واریانس تبیین آن ۱۴/۲۴٪ است. در مجموع ۷ گویه در آن بارگذاری شده است که شامل عوامل نبود امکانات آموزشی، نبود امکانات تفریحی و گذراندن اوقات فراغت، نبود خدمات درمانی و بهداشتی، عدم توجه به طرح‌های هادی روستایی و اجرای نامناسب آن، نبود خدمات و تسهیلات بانکی، تمرکز خدمات و مراکز اداری و سیاسی در شهرها و رفاه و تسهیلات فراوان در شهرهای بزرگ می‌باشد. با توجه به جدول (۷)، و بار عاملی گویه‌های مربوط به عامل اداری و خدماتی به ترتیب تمرکز خدمات و مراکز اداری و سیاسی (۰/۷۱۵) و رفاه بالا و فرصت‌های شغلی مناسب خدماتی (۰/۶۴۲) بیشترین ارتباط و عدم توجه به طرح هادی و اجرای نامناسب آن (۰/۴۱۲) و پایین بودن خدمات و تسهیلات بانکی (۰/۴۶۱) کمترین رابطه را با مهاجرت از شهرستان هریس را دارند.

جدول ۷- گویه‌های مربوط به عامل اداری و خدماتی و میزان بار عاملی آن‌ها

عامل	نام گویه	بارعاملی	نام گویه	بار عاملی
اداری و خدماتی	نبود امکانات آموزشی مناسب	۰/۴۷۲	عدم توجه به طرح‌های هادی و اجرای نامناسب آن	۰/۴۱۲
	نامساعد بودن امکانات تفریحی و گذران اوقات فراغت	۰/۵۲۴	تمرکز خدمات و مراکز اداری و سیاسی در شهرهای بزرگ	۰/۷۱۵
	پایین بودن خدمات بهداشتی و درمانی مناسب	۰/۵۵۱	رفاه بالا و فرصت‌های شغلی مناسب خدماتی در شهرها	۰/۶۴۲
	پایین بودن خدمات و تسهیلات بانکی	۰/۴۶۱		

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۶.

عامل چهارم: فرهنگی - اجتماعی:

مقدار ویژه عامل امنیت برابر با ۳/۳۲ می‌باشد و ۲۰/۵۹٪ از واریانس را تبیین می‌کند و ۸ گویه شامل: تأثیر رسانه‌ها و شبکه‌های مجازی و تبلیغات، انگیزه‌های پیشرفت در شهر، رفت و آمد اقوام و آشنایان و تأثیر آن، موانع و مشکلات ازدواج، تحقیر روستائیان، نبود برخی آزادی‌های مشروع، ادامه تحصیل و دسترسی به آموزش تحصیلات تکمیلی و جاذبه‌های سبک زندگی شهری را در بر می‌گیرد. با توجه به بارهای عاملی به دست آمده انگیزه‌های پیشرفت در شهر با بار عاملی (۰/۷۱۴)، رفت و آمد اقوام (۰/۶۵۷) و جاذبه‌های سبک زندگی شهری بیشترین و نبود برخی آزادی‌های مشروع (۰/۳۲۴)، تحقیر روستائیان (۰/۴۷۳) و ادامه تحصیل کمترین ارتباط را با میزان مهاجرت از شهرستان هریس دارند.

جدول ۸- گویه‌های مربوط به عامل فرهنگی - اجتماعی و میزان بار عاملی آن‌ها

عامل	نام گویه	بار عاملی	نام گویه	بار عاملی
فرهنگی- اجتماعی	تأثیر رسانه و شبکه‌های مجازی و تبلیغات	۰/۵۴۱	نبود برخی آزادی‌های مشروع	۰/۳۲۴
	انگیزه‌های پیشرفت در شهر	۰/۷۱۴	ادامه تحصیل و دسترسی به آموزش	۰/۴۷۵
	رفت و آمد اقوام و آشنایان	۰/۶۵۷	تحصیلا تکمیلی	۰/۶۱۳
	تحقیق روستائیان	۰/۴۷۳	جاذبه‌های سبک زندگی شهری	۰/۵۴۳
			مشکلات و موانع ازدواج	

منبع: نویسندگان، ۱۳۹۶.

ارزیابی پاسخگویان از میزان تأثیر عوامل چهارگانه بر مهاجرت از شهرستان هریس:

با توجه به (جدول ۹)، عامل اقتصادی با میانگین ۲/۹۷۱ بیشترین میانگین را دارد که به حد متوسط ۳ نزدیک‌تر است. بنابراین، تأثیر قابل توجهی بر مهاجرت از شهرستان هریس دارد و بقیه عامل‌ها با فاصله نه چندان زیادی قرار دارند به گونه‌ای که عامل فرهنگی- اجتماعی، طبیعی و زیست‌محیطی، اداری و خدماتی به ترتیب با میانگین ۲/۷۷۸، ۲/۶۴۸ و ۲/۴۸۲ در رتبه‌های بعدی قرار دارند. این امر بیانگر این است که بنابر نظرات پاسخگویان این عامل تأثیر بیشتری را نسبت به بقیه عامل‌ها دارد و سایر عوامل به ترتیب میانگین در رتبه‌های بعدی قرار دارند. میزان انحراف معیار نیز نشانگر این است که بار عامل اداری و خدماتی از پراکندگی بیشتری نسبت به سایر عامل‌ها برخوردار است. شاخص‌های پراکندگی (انحراف معیار، واریانس و ضریب پراکندگی) نشان می‌دهد که پراکندگی جواب‌ها در بین عامل اداری و خدماتی بیشتر از سایر عوامل است که حاکی از پراکندگی آرای پاسخ‌گویان به سنج‌های اداری و خدماتی بوده است.

جدول ۹- آماره‌های عوامل چهارگانه

آماره	عامل اقتصادی	طبیعی و زیست‌محیطی	اداری و خدماتی	فرهنگی- اجتماعی
میانگین	۲/۹۷۱	۲/۶۴۸	۲/۴۸۲	۲/۷۷۸
انحراف معیار	۰/۶۴۸	۰/۴۴۷	۰/۴۵۷	۰/۵۳۳
واریانس	۰/۴۱۹	۰/۲۲۲	۰/۲۱۶	۰/۲۸۴
ضریب پراکندگی	۱۶	۲۱	۲۳	۱۷

منبع: نویسندگان، ۱۳۹۶.

نتیجه‌گیری:

در شهرستان هریس که یکی از شهرستان‌های محروم استان آذربایجان شرقی می‌باشد عواملی از قبیل: کمبود درآمد روستائیان، بیکاری تعداد زیادی از نیروهای جوان و نبود فرصت‌های شغلی، عدم گسترش مناسب زیرساخت‌های خدماتی در روستاها، وجود زمینه اشتغال، درآمد نسبی بهتر در شهرها و غیره بر شدت مهاجرت در دهه‌های اخیر دامن زده است. لذا در این پژوهش به بررسی وضعیت مهاجرت در شهرستان هریس و عوامل مؤثر بر مهاجرت فرستی شدید در این شهرستان پرداخته شده است. چرا که این روند پیامدهای متعددی بر مبداء و مقاصد مهاجرت در پی داشته است؛ که از آن جمله می‌توان به خالی از سکنه شدن روستاها، ناهنجارهای اجتماعی و اخلاقی در شهرها، عدم پویایی اقتصاد شهرستان، رشد و گسترش بیش از اندازه در شهرهای مقصد و در مجموع عدم توسعه شهری و روستایی مناسب در منطقه اشاره نمود. با توجه به یافته‌های تحقیق در دوره‌ی ۲۰ ساله خالص مهاجرتی همواره منفی بوده و یکی از شهرستان‌های مهاجر فرست در استان آذربایجان شرقی بوده است و بررسی و تحلیل این روند در سال‌های اخیر نشانگر شدت گرفتن مهاجرت بوده است بخصوص در مناطق روستایی این مهاجرت‌ها به دلیل نبود امکانات و خدمات مناسب و هم‌چنین عوامل اقتصادی و نبود سلسله مراتب روستایی و آرایه خدمات به روستائیان در شهرستان شدت بیشتری دارد و گواه این مسأله خالی شدن تعدادی از روستاهای شهرستان در سال- های اخیر می‌باشد. به گونه‌ای که در بخش مرکزی ۶ روستا و در بخش خواجه ۷ روستا خالی از سکنه و به شهرهای بزرگ و با امکانات بیشتر نقل مکان کرده‌اند. با توجه به نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی اکتشافی عامل اقتصادی بیشترین تأثیر را بر

مهاجرت از شهرستان هریس داشته است و بعد از آن عامل فرهنگی- اجتماعی، عامل طبیعی و زیست محیطی و عامل اداری و خدماتی در رتبه‌های بعدی قرار دارند و نسبت به عامل اقتصادی از تأثیرات پایین‌تری برخوردار هستند. عامل اقتصادی با میانگین ۲/۹۷۱ بیشترین میانگین را دارد که به حد متوسط ۳ نزدیک‌تر است بنابراین تأثیر قابل توجهی بر مهاجرت از شهرستان هریس دارد و بقیه عواملها با فاصله نه چندان زیادی قرار دارند به گونه‌ای که عامل فرهنگی- اجتماعی، طبیعی و زیست محیطی و اداری و خدماتی به ترتیب با میانگین ۲/۷۷۸، ۲/۶۴۸ و ۲/۴۸۲ در رتبه‌های بعدی قرار دارند. با توجه به اینکه ریشه مشکلات شهرهای بزرگ را باید در روستاها جستجو کرد در صورت عدم مقابله با این روند از طریق تخصیص منابع و امکانات و توجه ویژه و همه جانبه متخصصان و کارشناسان برنامه‌ریزی استان به این شهرستان شاهد بروز مشکلات فراوان نه تنها در شهرستان هریس و به خصوص در مناطق روستایی بلکه در شهرهای مقصد خواهیم بود. از عواملی که در این شهرستان در میزان مهاجرت‌ها مؤثر بوده و لزوم توجه بیشتر به این مسأله را می‌نماید می‌توان به مواردی از قبیل: وابستگی اقتصاد شهرستان هریس به کشاورزی و ضعف پتانسیل‌های کشاورزی و دیمی بودن عمده کشتزارها و خشکسالی‌های پی در پی، نبود سرمایه‌گذاری مناسب دولتی و بخش خصوصی و در نتیجه کمبود فرصت‌های شغلی، سردی هوا و نامناسب بودن آن به ویژه در فصل زمستان به خاطر ارتفاع بالای شهرستان، کمبود امکانات و خدمات و نابرابری در توزیع آن و در مقابل جاذبه‌های مختلف در شهرهای بزرگ را نام برد. از این رو پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- توجه به جایگاه و برند صنایع دستی شهرستان به ویژه فرش دست بافت هریس و رونق این صنعت برای اشتغال‌زایی و مقابله با معضل بیکاری و مهاجرت از شهرستان؛

- برنامه‌ریزی و توجه به گردشگری و اکوتوریسم در شهرستان هریس با توجه به پتانسیل‌های بسیار بالای شهرستان از منظر منابع و مناظر طبیعی فراوان برای اشتغال‌زایی و افزایش درآمد مردم محلی؛

- ارزیابی اعتبارات و وام‌های کشاورزی و دامداری در شهرستان هریس و به خصوص در مناطق روستایی و تضمین بیش‌تر در مورد خرید محصولات کشاورزی و دامی با توجه به اینکه غالب شغل مردم منطقه کشاورزی و دامداری است؛

- بررسی و شناخت ظرفیت‌های اقتصادی نواحی شهری و روستایی و سرمایه‌گذاری در صنایع کارگاهی و کوچک و نیروبر به خصوص صنایع تبدیلی کشاورزی و دامداری برای جلوگیری از مهاجرت روستائیان؛

- به کارگیری نیروهای انسانی متخصص و بومی شهرستان در طرح‌ها و پروژه‌های ملی و در حال اجرا (معدن مس و طلا و نیروگاه‌های در حال اجرا و ...)

- ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی، فرهنگی و ورزشی و ... و خدمات مناسب تفریحی و رفاهی در مناطق شهری و روستایی شهرستان با توجه به محرومیت شدید منطقه به منظور پر کردن اوقات فراغت و کاستن دافعه‌های جمعیتی؛

- گسترش امکانات آموزش عالی، ایجاد و توسعه تأسیسات زیر بنایی در زمینه راه، آب، برق و تأسیسات بهداشتی و ...

- تأکید بر بهبود شاخص‌های بهداشتی همچون بهبود سرانه کاربری بهداشتی- درمانی در شهرستان و بهبود شاخص‌های دسترسی به این کاربری‌ها، بهبود برخورداری از آب آشامیدنی سالم، سرمایه‌گذاری در ساخت امکانات آموزشی و ورزشی، بهبود تغذیه، ایجاد تحول در شیوه‌های تولید، بهسازی کالبدی روستاها، گسترش نظام تأمین اجتماعی و بیمه روستائیان و در واقع توجه ویژه به شاخص‌های توسعه انسانی با توجه به پایین بودن این شاخص در شهرستان هریس (۰/۶۱).

منابع و مأخذ:

۱. اعتماد، گیتی (۱۳۸۸): شهرنشینی در ایران، چاپ هفتم، تهران، انتشارات آگاه.
۲. بیگ محمدی، حسن و مجتبی حاتمی (۱۳۸۹): «تحلیل جغرافیایی روند مهاجرت در استان آذربایجان شرقی ۸۵-۱۳۶۵»، فصل‌نامه‌ی جغرافیایی آمایش محیط، شماره ۱۰، ملایر، صص ۲۴-۴۲.
۳. پاپلی‌یزدی، محمدحسین و حسین رجبی‌سنجرودی (۱۳۹۲): نظریه‌های شهر و پیرامون، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
۴. پارسا‌پژوه، سپیده (۱۳۸۱): «نگرشی از درون به پدیده حاشیه نشینی، مطالعه موردی: اسلام آباد کرج»، فصلنامه‌ی رفاه اجتماعی، تهران، صص ۱۹۷-۱۶۱.

۵. تودارو، مایکل (۱۳۷۰): مهاجرت‌های داخلی در کشورهای در حال توسعه، ترجمه مصطفی سرمدی و پروین رئیسی فرد، تهران، مؤسسه‌ی کار و تأمین اجتماعی.
۶. جلالیان، حمید و بهروز محمدی یگانه (۱۳۸۶): «تحلیل عوامل جغرافیایی مؤثر در مهاجرت‌های روستایی شهرستان زنجان از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵»، فصلنامه‌ی پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۶۱، تهران، صص ۸۹-۹۹.
۷. جوان، جعفر (۱۳۹۰): جغرافیای جمعیت ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه مشهد.
۸. ربانی، رسول، عریضی، فروغ السادات، وارثی، حمیدرضا و محمدرضا حسینی (۱۳۸۵): «بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مسأله حاشیه‌نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز»، مجله‌ی جغرافیا و توسعه، زاهدان، صص ۸۹-۱۱۴.
۹. زنجانی، حبیب‌اله (۱۳۹۴): مهاجرت، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۱۰. صفایی‌پور، مسعود (۱۳۸۶): «نقش واگذاری زمین در مهاجرت‌های درون‌شهری اهواز»، مجموعه‌ی مقالات دومین همایش سراسری جغرافیا و قرن ۲۱، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، صص ۱۵۲-۱۷۵.
۱۱. طیبی‌نیا، مهری‌السادات (۱۳۸۸): «پیامدهای مهاجرت برای خانوارهای مهاجر به شهر تهران»، مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه‌ای، سال اول، صص ۱۴۳-۱۶۴.
۱۲. قاسمی‌اردهایی، علی (۱۳۸۵): «بررسی علل مهاجرت روستائیان به شهرها در ایران»، فصلنامه‌ی روستا و توسعه، سال ۹، شماره ۱۰، تهران، صص ۵۰-۶۲.
۱۳. قاسمی‌اردهایی، علی، رستمی، نیر و محمد شیری (۱۳۹۳): «عوامل مؤثر بر گرایش به مهاجرت به شهر در جوانان روستایی شهرستان اهر»، فصلنامه‌ی فضای جغرافیایی، سال شانزدهم، شماره ۵۳، اهر، صص ۱۹۲-۱۷۳.
۱۴. مرکز آمار ایران (۱۳۹۳): مهاجرت‌های داخلی کشور در سطح شهرستان بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن.
۱۵. مرکز آمار ایران (۱۳۹۵): چکیده نتایج جمعیتی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵ در استان آذربایجان شرقی.
۱۶. مرکز بهداشت و درمان شهرستان هریس (۱۳۹۵): اطلاعات جمعیتی روستاهای شهرستان هریس.
۱۷. نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان آذربایجان شرقی، (۱۳۴۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵): سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران.
۱۸. نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن کل کشور، (۱۳۸۵)، مرکز آمار ایران.
۱۹. نصیری، اسماعیل (۱۳۹۰): «تحلیلی بر دلایل مهاجر فرستی شهرهای کوچک، مطالعه موردی شهر قیدار»، فصلنامه‌ی مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال سوم، شماره یازدهم، صص ۱۳۸-۱۱۹.
20. Berger, T, (2006): Slum Areas and Insecure Tenure in Urban Sub-Saharan Africa – A Conceptual Review of African Best Practices, Master’s Thesis in Urban Studies Institute for Housing and Urban Research, Uppsala University.
21. Carr, D, (2006): Rural Migration the Diving Force Behind Tropical Deforestation on the Settlement frontier University of Colifornia, Development of Geography.
22. Goldsmith, P., Gunjab, K; Ndarshikanye, B, (2004): Rural urban migration and agricultural productivity: the case of Senegal, Agricultural Economics, 31: 33-45.
23. Kuls, W, (1980): Bevolkerungs – Geographi – Teubner Studi enbucher der Geographic Stuttgart.
24. Lewer, J., Gail. P and Stephanié R, (2009): Do Non-Economic Quality of Life Factors Drive Immigration?. IZA DP No. 4385, August.
25. pressat, R, (1989): The Dictionary of Demography, Blackwell, London.
26. Rebhun, u., and Raveh, A, (2006): The Spatial Distribution of Quality of Life in the United States and Interstate Migration, 1965-1970 and 1985-1990. Social Indicators Research, 78(1), 137-178.
27. Shahnaz H, (2010): Rural to Urban Migration in Pakistan the Gender Perspective , Pakistan Institute of Development Economics , Working Papers 56.
28. Swain, L.L. and Garasky, S, (2006): Migration Decisions of Dual-earner Families: An Application of Multilevel Modeling, J Fam Econ Iss.
29. UN, (2006): Trends in Total Migration Stock: The 2005 Revision, CD-ROM Documentation.